

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ З
ДІТЬМИ, СХИЛЬНИМИ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ:
УКРАЇНСЬКИЙ І МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Колективна монографія

**ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА
ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ,
СХИЛЬНИМИ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ:
УКРАЇНСЬКИЙ І МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД**

Колективна монографія

Тернопіль 2018

Колектив авторів:

Янкович О. І. - вступ.
 Розділ 1. Парфанович І. І. - 1.1; Крутий К. Л., Кузьма І. І. - 1.2; Сорока О. В. - 1.3; Лещук Г. В. - 1.4; Говорун Т. В. - 1.5; Морська Л. І. - 1.6; Гонтарек І. - 1.7.
 Розділ 2. Мельничук І. М. - 2.1; Главацька О. Л. - 2.2; Олексюк Н. С. - 2.3; Козубовська І. В., Булеза Б. Я. - 2.4, Горішна Н. М. - 2.5; Петришин Л. Й. - 2.6.
 Розділ 3. Сіткар В. І. - 3.1; Кравець В. П. - 3.2; Радчук Г. К. - 3.3; Кікінежди О. М., Василькевич Я. З., Шульга І. М. - 3.4; Адамська З. М. - 3.5; Воронкевич О. М. - 3.6; Кізь О. Б. - 3.7.
 Розділ 4. Янкович О. І. - 4.1; Поліщук В. А., Гайдамашко І. А., Пришляк О. Ю. - 4.2; Козубовський Р. В., Повідайчик О. С. - 4.3; Бартош О. П. - 4.4; Шпенник С. З., Мигалина З. І., Сойма Н. Д. - 4.5.

Рецензенти:

Чайка В. М. – доктор педагогічних наук, професор, декан факультету педагогіки і психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Яблонська Т. М. – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, асистент кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Сайко Н. О. – доктор педагогічних наук, доцент, доцент кафедри спеціальної освіти і соціальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Рекомендовано до друку вченою радою Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол № 13 від 26 червня 2018 року).

Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до
 Т 33 **девіантної поведінки: український і міжнародний досвід** : монографія / О. Янкович, О. Кікінежди, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. – Тернопіль : Осадца Ю. В., 2018. – 300 с.

ISBN 978-617-7516-66-7

У монографії висвітлено актуальні проблеми профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки. Обґрунтовано шляхи вирішення виявлених проблем вчителями, соціальними педагогами, психологами, соціальними й медичними працівниками в Україні та в зарубіжних країнах. Розглянуто зміст, форми й методи підготовки майбутніх фахівців до превентивної роботи. Акцентується увага на інтеграції зусиль батьків і закладів освіти у формуванні гармонійного внутрішнього світу дитини, реалізації педагогіки Добра, педагогіки Серця, педагогіки Успіху.

Монографію адресовано фахівцям, що здійснюють профілактику девіантної поведінки дітей, студентам закладів вищої освіти, які виконуватимуть превентивні функції у професійній діяльності.

УДК 37.013.42 : 376.58 (075.8) : 37.018.26

ISBN 978-617-7516-66-7

© Колектив авторів, 2018

© ФОП Осадца Ю. В., 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 5

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНА РЕФЛЕКСІЯ НАД ПРОБЛЕМАМИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ТА ЧИННИКАМИ ФОРМУВАННЯ ДЕВІАЦІЙ 8

- 1.1. Девіантна поведінка в контексті соціалізації дітей та її профілактика 8
 1.2. Діагностика виховних стратегій батьків дитини дошкільного віку щодо попередження проявів девіацій 19
 1.3. Підлітки групи ризику як об'єкт профілактичної роботи засобами арт-терапевтичних технологій 28
 1.4. Особливості профілактики комунікативних девіацій дітей в умовах соціокультурного середовища 36
 1.5. Дисфункційна сім'я як передумова появи дітей та підлітків «групи ризику» 46
 1.6. Związek uzależnienia od Internetu a zachowania agresywnego młodzieży 59
 1.7. Wsparcie pedagogiczne rodziny w kontekście profilaktyki zachowań dewiacyjnych u dzieci 73

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПРОФІЛАКТИЧНА РОБОТА З ДІТЬМИ, СХИЛЬНИМИ ДО ПРОЯВУ ДЕВІАЦІЙ 89

- 2.1. Науково-методологічні підходи до профілактичної роботи фахівців соціальної сфери з дітьми, схильними до девіантної поведінки 89
 2.2. Сутність і загальна характеристика соціально-профілактичної роботи з підлітками, схильними до девіантної поведінки 101
 2.3. Інтеграція соціально-виховних впливів сім'ї та школи у профілактиці девіантної поведінки дітей 111
 2.4. Медико-соціальна робота з дітьми групи ризику в системі профілактики девіантної поведінки 117
 2.5. Консультування у соціальній роботі з підлітками груп ризику девіантної поведінки 129
 2.6. Теоретичний аналіз проблеми прояву позитивних девіацій як фактору відхилення від соціальної норми 137

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВНОГО СЕРЕДОВИЩА	148
3.1. Соціально-психологічні особливості формування субкультурних девіацій у дітей та підлітків	148
3.2. Відхилення в психосексуальному розвитку та статевій поведінці школярів різної статі	158
3.3. Діалогізація дитячо-батьківських стосунків як умова становлення повноцінної особистості дитини в сім'ї	173
3.4. Егалітарність батьківсько-підліткової взаємодії як чинник попередження девіантної поведінки зростаючої особистості	182
3.5. Фасилітативний потенціал інтерактивних методів у психологічній профілактиці підліткових девіацій	192
3.6. Психологічна профілактика віктимної поведінки молодших школярів	203
3.7. Соціально-психологічний супровід депривованої дитини в контексті попередження девіантної поведінки: від депривації – до життєздійснення	211
РОЗДІЛ 4. ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ.....	232
4.1. Ретроспективний аналіз підготовки в Україні майбутніх учителів до роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки	232
4.2. Професійна підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики агресії підлітків	239
4.3. Підготовка майбутніх фахівців соціальної роботи до профілактики девіантної поведінки дітей у процесі волонтерської практики	250
4.4. Підготовка соціальних працівників у навчальних закладах вищої освіти Великої Британії до роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки	263
4.5. Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників США до роботи з дітьми, які мають відхилення в адаптації	284
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	297

ПЕРЕДМОВА

Осучаснення філософських підходів до суспільства, стрімкий розвиток біологічних, медичних, психологічних, педагогічних і соціологічних наук із їх вражаючими досягненнями, особливо в ХХІ столітті, здавалося б, забезпечують вирішення будь-якої проблеми, яка виникає в дитини. Однак насправді це не так. Прояви девіантної поведінки в підлітковому, юнацькому віці все більше шокують своєю зухвалістю, цинізмом, жорстокістю, і для їх пояснення часто бракує аргументів. Коли дізнаємося про новий нетиповий випадок насильства в учнівському середовищі, наприклад, задля розваги, як бажання похизуватися відеороликом в Інтернеті, усвідомлюємо, що запізнилися з виховним впливом. Негативи так глибоко вкоренилися в сутність дитини, що сина чи доньку «не впізнають» навіть рідні батьки.

Подолати девіації (відхилення в поведінці) значно складніше, ніж зарадити їх появі. А тому все більше говоримо про необхідність профілактичної роботи на всіх рівнях: у закладах дошкільної освіти, школі, родині, позашкільних інституціях, церкві. Визнаючи більшу ефективність саме попередження відхилення, ніж його подолання, у багатьох країнах обґрунтовуються нові підходи до реалізації профілактичних дій. Наприклад, у школах Польщі забезпечується системність превентивної роботи через складання планів (програм) профілактики й моніторинг їх ефективності, створення відповідних інформаційних ресурсів. Проте, напевно, найбільш дієвим способом запобігання розвитку небажаних рис у дитини є забезпечення профілактичного освітнього середовища на основі ідей педагогіки Добра, педагогіки Серця, педагогіки Успіху. Це нові напрями педагогіки, обґрунтовані внаслідок студіювання наукових джерел та аналізу багаторічної педагогічної діяльності, що передбачають використання методів спілкування «від серця до серця».

Дивовижно, адже створення новітньої цифрової техніки з її неймовірними можливостями не замінило, а лише загострило потребу в любові.

Минають століття, але що нового запропоновано вченими, педагогами, психологами для вирішення цієї надважливої проблеми – недопущення формування девіантної поведінки? Передусім це створення соціальних і психологічних служб, які всебічно опікують дітей, схильних до девіацій, і сім'ї, у яких вони виховуються. Проте засіб залишається той самий: дитина потребує любові, визнання, захисту, а якщо їх немає, то стає або байдужою, або жорстокою, або з

референтів» при формуванні більш точних уявлень про власну поведінку. Так само в групі учасники мають можливість подивитися на різноманітні ситуації з різних точок зору.

Реальною основою ціннісного процесу в підлітка К. Роджерс називає зворотний зв'язок⁶⁰. Тому ще однією потенційною перевагою тренінгової групи є можливість отримати зворотний зв'язок і підтримку від інших її членів, які мають схожі проблеми або досвід і здатні, завдяки цьому, надати істотну допомогу. Через зворотній зв'язок, що забезпечує відображення особистості відразу в багатьох ракурсах, учасники одержують інформацію, яка дозволяє постійно регулювати свою поведінку і реакції таким чином, щоб досягати максимально можливого самопідсилення. Саме завдяки ціннісному процесу підлітків, які рухаються до більшої відкритості своєму досвіду, вирізняє реальна спільність ціннісної спрямованості, що сприяє розвитку кожного з них. Адже, коли індивіда цінують і дають йому можливість вільно відчувати і бути, у нього, очевидно, виникає спрямованість на спільні цінності.

Фасилітативний супровід у тренінгу можливий лише за умови відповідних особистісних установок тренера-фасилітатора, які реалізуються в процесі його міжособистісної взаємодії з учасниками. Необхідними і достатніми умовами, які забезпечать фасилітативний супровід особистості, К. Роджерс називає: конгруентність (істинність, щирість), безумовне позитивне прийняття кожного учасника та емпатійне розуміння⁶¹.

Таким чином, як свідчить здійснений нами теоретико-методологічний аналіз, психологічні причини девіантної поведінки варто шукати в особливостях протікання кризи підліткового віку: в прагненні до свободи, автономності та незалежності, а також у пошуку власної ідентичності. Якщо за певних особистих чи соціальних причин кінцеве самовизначення виявляється ускладненим, виникає змішаність ідентичності, яка, в свою чергу, зумовлює відчуження, і, зрештою, проявляється у девіантній поведінці підлітка. Основні витоки різних типів відчуження дослідники вбачають в дегуманізації традиційної системи освіти, що актуалізує необхідність її переорієнтації на гуманістичну (особистісно-орієнтовану) і гуманітарну (ціннісно-смыслову) парадигми. У цьому контексті робота з підлітками, спрямована на психологічну профілактику девіантної поведінки, повинна будуватися на засадах фасилітативного супроводу. Фасилітативним за своєю природою є середовище соціально-

⁶⁰ Роджерс К. Свобода учитися / К. Роджерс, Д. Фрейберг. – М. : Смысл, 2002. – 527 с.

⁶¹ Там само.

психологічного тренінгу, основний потенціал якого зосереджений в інтерактивних методах групової роботи, а також в особистісних установках тренера-фасилітатора – конгруентності, безумовному позитивному прийнятті та емпатійному розумінні кожного учасника.

3.6. Психологічна профілактика віктимної поведінки молодших школярів

Звернення сучасних науковців, практичних психологів, небайдужих батьків і журналістів до проблеми булінгу дає можливість говорити про існування у сучасній початковій школі цькування та ворожості. В освітньому середовищі нерідко спостерігаємо відсутність делікатності та турботи один про одного, а також прояви невмотивованої агресії, патологічної негуманності, «дикусської» поведінки через знущання. Це може мати непоправні наслідки для психічного здоров'я дитини та її подальшого формування як особистості. Першочерговим, поряд із необхідністю надавати психологічну допомогу постраждалим від насилля особам, постає завдання проведення психологічної профілактики віктимної поведінки молодших школярів.

Аналіз наукової літератури свідчить, що у вітчизняній психологічній науці проблема віктимної поведінки є недостатньо вивченою. Водночас віктимність у зарубіжній науковій думці розглядається вже протягом тривалого часу. Велика кількість науковців присвятила свою увагу причинам та умовам, завдяки яким особа перетворюється в жертву насилля, чинникам зовнішньої віктимізації індивіда та внутрішнім диспозиціям, які істотно впливають на продукування її віктимної поведінки (М. Амір, Р. Гассер, М. Вольфганг, Г. Клейнфеллер, Г. Маннгейм, Б. Мендельсон, К. Міядзава, М. Селігман, Дж. Сутол, К. Хігуті, Б. Холиста, Г. Шнайдер, Г. Шульц та інші).

Г. Шнайдер запропонував подивитися на жертву крізь призму її фізичних, психічних і соціальних рис та ознак. Учений наполягав на тому, що не існує «природжених жертв». На його погляд, у ході філогенезу людина набуває певних фізичних, психічних і соціальних якостей, таких як фізичні та психосоматичні вади, нездатність до самозахисту або недостатня готовність до нього, особлива зовнішність, психічна або матеріальна привабливість, невпевненість у собі тощо. Саме ці риси та ознаки можуть зробити індивідів носіями тих

властивостей, які притаманні потенційним жертвам агресії, насилля⁶². На особливу увагу заслуговує думка ученого про те, що, якщо людина такого типу усвідомлює власну підвищену віктимогенність, то це полегшує засвоєння нею певних форм антивіктимної поведінки. Це дозволяє тим або іншим чином опиратися та долати загрозу насилля.

Цікавий погляд на досліджувану проблему знаходимо у К. Хигуті, який вивчав неповнолітніх правопорушників. Розглядаючи міжособистісні взаємини злочинця і жертви, вчений класифікував потерпілих за їх характеристиками. Науковець зазначив, що існують певні групи потерпілих, які відрізняються за такими важливими критеріями, як вік, стать, психічні властивості та емоційні стани. При цьому кожна група потерпілих характеризується й особливими ознаками віктимності⁶³.

Під час вивчення нашої проблеми стали в нагоді теоретичні судження З. Фрейда, котрий висунув припущення про те, що базова структура індивіда формується в ранньому дитячому віці та зберігається практично незмінною протягом усього наступного її життя. При цьому ставлення до людей, які оточують дитину в перші роки життя (у першу чергу її батьки), згодом проєктується, переноситься на інших людей (трансфер), визначаючи тим самим її взаємодію у родині, групі, соціумі тощо⁶⁴.

Біхевіористське трактування віктимності (Г. Ліндсей, М. Олсон, Б. Хегенхан та інші) передбачає поділ жертви на три типи: нейтральний, жертва-співучасник і провокуюча жертва⁶⁵. Розглянемо детальніше ці типи жертв.

Нейтральний тип – це жертва, спосіб життя та поведінка якої адекватні, соціально позитивні, але в силу обставин вона перебуває у певних зв'язках з потенційним кривдником. Акт агресії (стимульно-реактивний прояв) обумовлений особистісними якостями кривдника.

Жертва-співучасник потерпає від свосвідного «співавторства» в акті кривдження. Співучасть виявляється у двох формах: активній та пасивній. Активна форма є свідомою участю в акті кривдження, згода на це. Під час пасивної форми жертва, хоч ніяк не виражає згоди на кривдження, усе ж допускає його в силу байдужності, наївності.

⁶² Шнайдер Г. Й. Криминологія / Г. Й. Шнайдер ; пер. с нем. Ю. А. Неподаєва ; под ред. і с предисл. канд. юрид. наук Л. О. Иванова. – М. : изд. группа «Прогресс» ; Универс, 1994. – 502 с.

⁶³ Хигути К. Віктимологія делинквентности несовершеннолетних. / К. Хигути // Лекции по проблеме делинквентности несовершеннолетних. – М. : Мир, 1990. – С. 132.

⁶⁴ Фрейд З. «Я» и «Оно». Труды разных лет / Зигмунд Фрейд. – Кн. 1. – Тбилиси : Мерани, 1991. – С. 193–392.

⁶⁵ Гарькавец С. О. Психологія підліткової віктимності : монографія / С. О. Гарькавец. – Луганськ : Ноулідж, 2013. – С. 27.

Провокуюча жертва – це така жертва, яка своїми власними діями штовхає на кривдження, створює сприятливі обставини. Провокуюча поведінка може проявлятися як в активній, так і пасивній формах. Активна форма провокації спостерігається у тих випадках, коли потенційна жертва своїми діями прямо або безпосередньо викликає на себе агресію. Залежно від ступеня усвідомлення її дії можна поділити на пряму та опосередковану провокації. У прямій провокації жертва бере на себе ініціативу здійснення проти неї насилля, спричинення їй певної шкоди. В опосередкованій провокації в активній формі жертва своїми негативними діями викликає проти себе агресивну реакцію. Пасивна форма провокації виявляється в необережних або інших діях можливої жертви, що створюють умови для здійснення акту кривдження⁶⁶.

Важливим надбанням дослідників віктимної поведінки індивіда є виокремлені чинники віктимізації. Ними виступають психологічні характеристики та соціально-психологічні особливості особистості. До психологічних характеристик належать: активність-пасивність, спрямованість, недостатнє відгукування на потребу у піклуванні, конфлікти у родині, брутальність навколишнього соціального середовища, дефіцит схвалення, відставання у розвитку інтелекту, емоційна занедбаність, знижена особистісна відповідальність, деструктивне використання фантазії, наявні патологічні стани тощо. Соціально-психологічними особливостями віктимізації виступають: нездатність до самозахисту або недостатня готовність до нього, особлива зовнішність, психічна або матеріальна привабливість, невпевненість у собі, негативний минулий досвід, умови життя, урбаністичне перевантаження, провокуюча або сприятлива поведінка тощо.

На основі вивчення чинників віктимізації було визначено завдання профілактичної діяльності, спрямованої на актуалізацію особистісного потенціалу молодших школярів з метою зниження й запобігання проявам деструктивної поведінки. До таких напрямків належать:

1. Усунення недоліків сімейного виховання. Прогнозований результат: а) адекватне та позитивне світосприйняття; б) механізми самоідентифікації та диференціації від оточення; в) розвиток самосвідомості; г) навички продуктивного діалогу та взаємодії у соціумі; г) набуття прийомів продуктивної діяльності та отримання досвіду подолання перешкод і невдач під час її реалізації. Відомо, що саме сімейне виховання закладає основи взаємодії з оточенням,

⁶⁶ Гарькавец С. О. Психологія підліткової віктимності : монографія / С. О. Гарькавец. – Луганськ : Ноулідж, 2013. – С. 28.

визначає життєві установки, цінності, мотиви, цілі, якими людина керуватиметься впродовж життя.

2. Формування адекватної самооцінки. Будь-які відхилення у адекватності самооцінки є опосередкованим визнанням власної неповноцінності. У ситуаціях загроз самооцінці, позитивному ставленні до себе, елементам самоповаги учень чинитиме насильство щодо іншого; іншою лінією розвитку може бути перебування учня у ролі жертви. Прогнозований результат: адекватне розуміння своїх можливостей (інтелектуальних, фізичних, творчих тощо) для досягнення успіху.

3. Корекція емоційно-вольової сфери. Наростання емоційної напруженості характеризується неконтрольованістю почуттів, емоцій, переживань дітей. За таких умов напруженість веде до втрати почуття реальності, зниження самоконтролю, нездатності правильно оцінювати свою поведінку. Прогнозований результат: сформованість навичок саморегуляції, співпраці, умінь здійснювати правильний вибір форм поведінки.

4. Усвідомлення мотивів поведінки. Учні молодшого шкільного віку часто не можуть критично оцінити поведінку інших, оскільки не мають достатнього досвіду і знань. Наприклад, якщо дитина виховується у сім'ї, де образи стосовно один одного є нормою поведінки, то вона сприйматиме це як норму і не відчуватиме себе жертвою насилля. Прогнозований результат: сформованість гуманістичної основи спрямованості спонукальної сфери.

5. Корекція низького статусу в групі. Статус ізольованого учня («не такий, як усі») у класі веде до тривалого психологічного дискомфорту, що утворює сприятливі умови для перебування у ролі жертви шкільного насилля. Оптимальним шляхом розв'язання ситуації є корекція дискомфорту і напруженості за умови достатнього розумового, особистісного, вольового потенціалу особистості. Прогнозований результат: корекція соціального статусу окремих учнів.

6. Розвиток комунікативних умінь. Комунікативна компетентність пов'язана із психічним розвитком, практичною діяльністю, соціальною поведінкою. Прогнозований результат: навчання мистецтву спілкування між дітьми різної статі, умінням конструктивно виходити з суперечливої ситуації⁶⁷.

У зв'язку з цим, важливо наголосити на необхідності створення в молодших школярів конструктивних моделей поведінки та формувати

⁶⁷ Юрчик О. М. Психологічна профілактика шкільного насильства в початкових класах : дис. на здоб. наук. ступ. канд. псих. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Оксана Миколаївна Юрчик. – Івано-Франківськ, 2016. – С. 116–117.

прагнення дотримуватися цих моделей поведінки у повсякденному житті. Таким чином, ми отримали аргументовані підстави для розробки програми психологічної профілактики (первинної, вторинної, третинної) віктимної поведінки молодших школярів. Розглянемо цю програму детальніше.

1. Первинна психопрофілактика включала суму заходів, спрямованих на запобігання самому факту виникнення насилля у школі та проводилася з молодшими школярами. Програма первинної психопрофілактики передбачала проведення у школі інформаційної рекламної кампанії, створення інформаційного куточка «Дитинство без насилля» з методичною літературою, телефоном довіри, буклетами. Проблема насилля над дітьми та можливостей її розв'язання обговорили під час зустрічей з вчителями, батьками, розповсюдили плакати з метою підвищення рівня їх поінформованості. Спеціально організована робота з батьками та педагогами була орієнтована на створення умов для відпрацювання дорослими навичок ефективної взаємодії та спілкування з дітьми без насилля, агресії, конфлікту за принципом «не карати, а домовлятися», що є запорукою виховання гармонійно розвиненої, зрілої й відповідальної особистості.

2. На етапі вторинної психопрофілактики ми працювали із потенційними жертвами шкільного насилля. Мета тренінгу вторинної психопрофілактики серед учнів – формування у молодших школярів адекватної самооцінки, конструктивного міжособистісного спілкування, навичок саморегуляції, корекція соціального статусу, зменшення проявів тривожності у школярів, що в комплексі сприятиме профілактиці шкільного насилля. Програма включала тематичні блоки, що містять конкретні заняття. У структурі курсу виділено такі тематичні розділи: 1) «Я це Я!»; 2) «Мої стосунки з іншими»; 3) «Основи співпраці»; 4) «Шляхи та камені». Цілеспрямована робота з батьками потенційних жертв шкільного насилля проводилася у формі тренінг-семінарів, які відбувалися двічі на місяць (4 заняття по 2 години) і включали просвітницькі бесіди, тренінгові вправи та тематичне анкетування. Мета вторинної психопрофілактичної роботи з батьками полягала у підвищенні психолого-педагогічної поінформованості, грамотності батьків у питаннях ненасильницького виховання дітей. Активне соціально-психологічне навчання для вчителів дозволило з'ясувати ставлення педагогів до проблеми шкільного насилля, допомогло їм усвідомити функції щодо унеможливлення виникнення насилля серед дітей та своє місце в

загальній системі запобігання цьому явищу, сформувані у педагогів уміння та навички ефективної взаємодії з дітьми⁶⁸.

Програма вторинної психопрофілактики в середовищі дітей початкових класів конструювалася на основі теоретичної моделі групової роботи з молодшими школярами. Її стратегічними завданнями є: оцінка ставлення до себе та визначення шляхів формування позитивного уявлення про себе; навчання молодших школярів соціально-прийнятних способів вираження емоцій на негативну ситуацію; навчання дітей навичок самоконтролю; формування в учнів конструктивних форм поведінки у проблемній ситуації; усунення надмірного емоційного напруження й особистісної та шкільної тривожності; формування здатності усвідомлення власного емоційного світу та почуттів інших людей, розвиток ціннісно-смыслових сфери; розуміння власного внутрішнього потенціалу, можливих шляхів індивідуального розвитку.

3. На третьому рівні психопрофілактики ми використовували методи когнітивно-поведінкової терапії для роботи з дітьми, які мають яскраво виражені емоційно-поведінкові проблеми, та їх батьками. Основне завдання – корекція або подолання серйозних психологічних труднощів і порушень в емоційній і поведінковій сферах. Цей рівень вимагав великих зусиль і тривалого часу, оскільки доводилося працювати індивідуально з учнями – жертвами шкільного насилля, батьками чи особами, що їх замінюють.

На підтвердження сказаного наведемо приклад роботи з досліджуваним А. Хлопчику 8 років, виховується у неблагополучній сім'ї зі стійкими конфліктами у взаєминах між батьками. Піклуванням про онука щоденно займається бабуся. Кілька разів під час уроків у А. траплялися мимовільні виділення незначної кількості калу (енкопрез) за відсутності позиву до дефекації. У процесі боротьби дитини за здобуття контролю над випорожненнями труднощі поширилися і на інші сфери його життя. Як з'ясувалося, бабуся перегодовує внука, тому в нього є надмірна вага. З цієї причини школяр став замкнутим, похмурим, успішність у школі знизилася, ігнорує виконання домашніх завдань. Через регулярні дражніння на його адресу і образи у нього завжди поганий настрій, проявляється дратівливість, плаксивість.

Для бабусі та хлопчика була створена індивідуальна програма, що передбачала психолого-педагогічні рекомендації та психокорекційні завдання. На жаль, роботи з батьками школяра не велось, бо вони

⁶⁸ Юрчик О. М. Психологічна профілактика шкільного насилля в початкових класах : дис. на здоб. наук. ступ. канд. псих. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Оксана Миколаївна Юрчик. – Івано-Франківськ, 2016. – С. 120–121.

відмовилися від співпраці. Бабусі запропонували розпочати лікування дитини; вести щоденник моніторингу поведінки, у якому фіксувати будь-які дії своєї та дитини; не конфліктувати, перестати тривожитися й відкрито проявляти занепокоєння через такий стан хлопчика, бо це зумовлює в нього симптоми хвороби; не звинувачувати дитину і не змушувати переживати почуття провини. Бабусі пояснили, що треба винагороджувати дитину за бажані дії і не можна карати в разі проявів енкопрезу. Для дитини заздалегідь розробили схему отримання винагород за дотримання бажаної поведінки (зірочку за кожен день, протягом якого їй вдалося контролювати тримання стільця, та іграшку щотижня). За нашими спостереженнями, ці заохочення можна використовувати у роботі з дітьми молодшого шкільного віку, які хочуть позбутися проблем⁶⁹.

Під час індивідуальної роботи з хлопчиком ми використали вправу «А вони дражняться», запропоновану психологом Н. Коваленко. Учні потрібно пригадати, як його дражнять в школі та спробувати розшифрувати «дражнилки», застосовуючи аббревіатуру. Наприклад, гальмо – геніальний Андрійко легко може обчислювати. До інших «дражнілок» підбираємо слова за таким же принципом. Варіантів може бути безліч. Ми помітили, що процес виявився для хлопчика важким, але водночас веселим і цікавим; при цьому найважливішим досягненням школяра було те, що він отримав новий досвід (розшифрування дражнілок), який в майбутньому допоможе йому перестати ображатися на однокласників. Перевага цієї вправи над іншими полягає в тому, що дитина може посміятися над «дражнілками», які травмують її психіку, і в такий спосіб знецінити їх принизливе значення. У хлопчика було помічено адекватне розуміння й емоційне сприйняття цих слів, що допомогло йому перестати ображатися й не реагувати так болісно на них⁷⁰.

Цікавий підхід до проблеми профілактики віктимної поведінки школярів знаходимо у виданні Українського інституту дослідження екстремізму «Стоп шкільний терор». Автори пропонують проводити профілактику цькувань у дитячому віці на індивідуальному, груповому та національному рівнях⁷¹.

⁶⁹ Юрчик О. М. Психологічна профілактика шкільного насилля в початкових класах : дис. на здоб. наук. ступ. канд. псих. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Оксана Миколаївна Юрчик. – Івано-Франківськ, 2016. – С. 147–148.

⁷⁰ Там само. – С. 149.

⁷¹ Стоп шкільний терор. Особливості цькувань у дитячому віці. Профілактика та протистояння булінгу [Електронний ресурс] / упорядкув. експерти Українського інституту дослідження екстремізму. – К., 2017. – 84 с. – Режим доступу: <http://uire.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Doslidzhennya-buling.pdf>. – Назва з скрану.

На індивідуальному рівні ведеться окрема робота з жертвою шкільного насилля. Основним засобом подолання комплексу жертви у дитини є гармонізація її самооцінки. Формування адекватної самооцінки має відбуватись кількома за паралельними напрямками:

а) роз'яснювальна робота для розуміння та прийняття дитиною своїх індивідуальних особливостей (колір волосся, ріст, фізіологічні зміни під час розвитку, інтелектуальні особливості, матеріальний стан тощо). Важливим є пояснення дитині, що у тому, що відбувається (цькуванні в школі) вона не винна. Є проблема, яку треба вирішувати, але вини немає. Варто зупинити снігову кулю самокартань та самобичувань дитини – з одного боку, а з іншого – зупинити процес виправдання дитиною поведінки тих, хто її цькує чи нічого не робить для того, щоб зупинити процес знущань;

б) фізичне удосконалення. Насамперед, йдеться про залучення дитини до занять спортом. Йдеться не лише про те, що фізично сильніші діти менш схильні до того, щоб ставати жертвою, але й як про засіб психологічного удосконалення;

в) спілкування з однолітками. Передбачає створення сприятливого середовища для дитини, в якому вона зможе налагодити контакти зі своїми однолітками. Батьки мають подбати про те, щоб створити дитині інші (додаткові) соціальні ролі. Йдеться про включення її до інших груп, зокрема різних форм позашкільної освіти – гуртки, секції, літні табори. Це дозволить дитині не лише знайти друзів за межами групи, в якій її цькують, але також сформує в неї уявлення про існування інших ролей (крім «жертви», що була нав'язана їй в одній групі (класі)). Соціальні контакти передбачають і формування у дитини соціальних навичок, у тому числі й спілкування з однолітками. Як правило, жертви позбавлені такого спілкування, а через те все більше самоізолюються від колективу. Тому дитину не лише необхідно привести до нового колективу, але й сформувати культуру спілкування для того, щоб вона могла налагодити контакти. Маємо на увазі навички стресостійкості, командної діяльності, висловлення незадоволення в разі системного здійснення насилля.

г) виявлення здібностей дитини та їх розвиток. Досягнення в певних сферах дозволять підняти авторитет дитини як для себе, так і в групі. Крім того, в напрямку «реалізація дитини» варто звернути увагу і на навчання. Особливо це стосується тих, хто стає жертвами через те, що не встигає опанувати шкільну програму.

Метою групового рівня є зменшення проявів насилля у межах дитячої групи. Даний рівень передбачає проведення групових акцій, під час яких дітям у ненав'язливій формі висловлюватиметься

засудження актів насилля взагалі, вказуватиметься, до чого вони призводять, та здійснюватиметься активне включення у діяльність групи дорослого як медіатора. Груповий рівень включає у себе: позашкільні заняття з класом, роз'яснення класу поняття булінгу як явища, формування емпатії в групі та спроможності контролювати свої почуття, навичок антибулінгової поведінки.

Цими підходами передбачена робота з сім'єю. Значною мірою «жертвність» дитини визначається особливостями виховання дитини. Зокрема, надмірною гіперопікою з боку батьків, які обмежують ініціативу та не дозволяють дитині самій акцентувати свої потреби і самостійно захищати свої права.

На національному рівні передбачається цілеспрямований вплив на громадську думку та зміни державної політики у сфері виховання та навчання дитини. Для України це питання актуалізується й тим, що знущання та інші форми агресивної поведінки стимулюються через популяризацію насильницьких моделей вирішення ситуації. Пов'язана з цим причина – поляризація світосприйняття (коли для єднання групи, усвідомлення спільних інтересів неодмінно потрібен зовнішній фактор – ворог).

Усе зазначене свідчить про те, що психологічна профілактика віктимної поведінки молодших школярів сприяє адекватному розумінню дитиною небезпечної життєвої ситуації, її основного змісту і наслідків та виробленню, реалізації ефективних стратегій поведінки у віктимно-небезпечних умовах освітнього середовища. Запропонована програма психологічної профілактики на трьох рівнях (первинна психопрофілактика, вторинна психопрофілактика, третинна психопрофілактика) мала позитивні наслідки та сприяла конструктивізації вибору стилів поведінки дітей у віктимогенній ситуації, зниженню загального рівня їхньої вразливості.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в методичному збагаченні дослідницької бази та її поширенні на інші вікові групи, а також у розробці і доказовому впровадженні нових результативних психопрофілактичних програм.

3.7. Соціально-психологічний супровід депривованої дитини в контексті попередження девіантної поведінки: від депривації – до життєздійснення

В умовах сьогодення визріла гостра необхідність модернізації в Україні державної політики захисту прав кожної дитини на засадах